

УДК 316.334.3 (477)

О. О. Черепченко

**РОЗВИТОК ВЗАЄМОДІЇ МІЖ СУСПІЛЬСТВОМ І ДЕРЖАВОЮ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДИКТАТОРСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ
ТРАДИЦІЇ**

Практики взаємодії між державними інститутами і суспільством в сучасній Україні відрізняється від практик, притаманних класичним демократіям. Вже традиційними в масовій свідомості стали пояснення цього явища в контексті двох звинувачень: з боку політичних еліт – “наш народ пасивний”, з боку мас – “політичні лідери забувають про наше існування наступного дня після виборів”. Пояснення, які спираються на наведені принципи, можливо і в змозі задовольнити на побутовому рівні аналізу, але ж ніяк не є науковими та ґрунтовними, не пояснюють причин такої ситуації. Криза порозуміння між державою і власним суспільством вже мала місце в історії української держави (мається на увазі XVII століття і початок XX-го) і завжди призводила до краху державницьких намагань. Тому питання розвитку порозуміння та взаємодії між владою і суспільством в сучасній Україні потребує скорішого вирішення за посередництва наукових методів.

Для наукового аналізу системи взаємодії між державою і суспільством, на мій погляд, доцільно категорію “держава” замінити на іншу – “політична система”. Останню можна розглядати як основу на єдиній нормативно-правовій базі систему взаємодії суб’єктів політики. Держава ж є провідним інститутом політичної системи, на який припадає обов’язок налагоджування діалогу, взаємодії із суспільством. Але схожа система співпраці широких верств населення зберігається і з іншими інститутами політичної системи.

Традиції взаємодії суспільства і політичної системи в Україні мають багатолітню історію, і тому для розгляду сучасної ситуації необхідно використання історичного та аналітичного підходів, які б спирались на структурно-функціональний аналіз.

Такий підхід багато в чому є традиційним для світової політичної науки – ще Д. Істон, пояснюючи неможливість відмови системи від виконання своїх функцій, вказував на те, що для виживання вона змушена реагувати на середовище, яким значною мірою є суспільство. Тобто політичній системі важливо отримувати інформацію з суспільства і реагувати на неї. Так, і у Г. Алмонда однією з функцій “входу” політичної системи є політична комунікація, а на “виході” присутні такі визначальні для взаємодії з суспільством функції як нормотворення, використання правил та норм і контроль за їхнім дотриманням. Класики системного аналізу політичного світу вказують на взаємодію політичної системи і суспільства як на основу існування і функціонування суспільно-політичної сфери.

Сучасна теорія політичної системи, у традиціях структурно-функціонального

підходу, підіймається на ще більш високий щабель абстрактності. При комплексному аналізі політичної системи вона використовує розподіл політики на політику і управління (останнє обмежується прийняттям рішень, а політика надає їм легітимний характер). А з розвитком і ускладненням взаємовідносин в суспільстві розподіл поглибився до політики як такої, а також до суспільності і управління, що збільшує можливості політичної системи в прийнятті рішень. Зв'язок між політикою і суспільством здійснюється через суспільну думку, а між суспільством і управлінням – за посередництвом права. Лукман, один із прибічників такого підходу, підкреслює що “держава не стоїть поза суспільством, але є однією з його функціональних систем” [цит. за 3, с. 249].

Невід’ємним елементом функціонування політичної системи між її “виходом” та “входом” є “зворотній зв’язок” – реакція суспільства на рухи політичної системи. Тобто, ми можемо прийти до висновку, що взаємодія між суспільством і політичною системою, а також державою, як її основним елементом, є одним із надзвичайно важливих складників виживання політичної системи, держави. Оснанні є інститутами, покликаними забезпечувати координацію зусиль суспільства, виражати його інтереси та реалізовувати потреби.

Чому ж тоді вітчизняні дослідники рік у рік відзначають відсутність налагодженого контакту між державою та масами? На мій погляд, доцільно привести працю В.П. Горбатенка “Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть” як поширену точку зору, яка в той же час є науково ґрунтовною роботою. В основі кризи взаємодії лежить прискорена модернізація, що була розпочата ще за часів М.Горбачова і що створила різноплановий конфліктний потенціал, проявами якого, на думку автора, стали “мітингова демократія, етнополітичні конфлікти, конфлікти, пов’язані з соціально-політичним розшаруванням суспільства за майновими ознаками, та конфлікти, пов’язані з внутрішньою суперечливістю швидкої модернізації” [5, с. 112-113]. Остання, в свою чергу, вилилась в цілу лавину помилок, серед яких і недооцінка негативних наслідків у випадках не легітимізованих масовою свідомістю реформаторських проектів і моделей, неврахування модернізаторами групового егоїзму, пов’язаного з небажанням частини населення поступатися власними груповими чи особистими інтересами, і універсалізація модернізації і завищені очікування наслідків суспільних трансформацій, наївність щодо розуміння розміру затрат (наприклад “500 днів”) та здатності окремо взятого суспільства до перетворень та інші. Вони призвели до виникнення ситуацій, коли “розрив між бажаним і реальним наслідками політичних змін в Україні – це трагічна закономірність, зумовлена як об’єктивними, так і суб’єктивними чинниками. Якщо метою суспільного розвитку є демократія, то її ідея вже значною мірою дискредитована самими реформаторами. Що ж стосується суб’єктів модернізації, то реформи в Україні за 90-і рр. не отримали широкої соціальної бази.” І далі автор приходиться до висновку, що в Україні демократизація за західними зразками не приводить до становлення справжньої демократії. “Замість очікуваної демократизації Україна потрапила в полон її сурогату, яким є примітивно-еклектичне копіювання західного мо-

дернізаційного досвіду замість пошуків власної моделі зі збереженням досягнень в рамках попереднього “соціалістичного вибору” [5, с. 114-116].

Ця цілком слушна ідея, на мій погляд, має одну важливу деталь – сурогатність реалізацій західного модернізаційного досвіду в Україні вилилась в імітування демократії і капіталізму наслідки якого мають велике значення для розвитку порозуміння між державою і суспільством, і повинні бути розглянутими в цій статті.

Однак, російський дослідник Пивоваров Ю.С. в праці “Тоталітаризм і політична культура в Росії”, аналізуючи праці Р. Пайпса “Росія при старому режимі” і Р. Мак-Мастера “Данилевський: руський тоталітарний філософ”, наводить багато спільних рис, навіть просто генезис, розвитку інститутів, практик і цінностей абсолютиського режиму російської монархії в радянській реальності. Звичайно, можна казати, що Україна не Росія, але важко заперечити, що на формування політичних і соціальних інститутів радянської України радянська Росія мала визначний вплив – політична система, масова свідомість і практики їхньої взаємодії є юридично тотожними [8, с. 46 – 83]. Із поправкою на національні особливості, тим більше чим довшим було перебування населення під російсько-радянським правлінням, можна казати про тотожність неформальних практик співпраці населення з державними структурами в межах всієї України. Враховуючи той факт, що зміни правлячої еліти в Україні не відбулося ні під час отримання незалежності, ні пізніше, можна говорити про пряме наслідування українською елітою всіх характерних рис еліти радянської, у тому числі і радянські практики взаємодії з суспільством, які будуються на багатовіковому досвіді монокрації.

І тут важливо відзначити опис, який дає К.С. Гаджиев рисам які притаманні диктаторським політичним системам, тобто антидемократичним, до яких належав і СРСР: “сутність політичної системи диктаторського типу виражає сам термін “диктатура” який походить від латинського слова *dictatur*, що має значення “необмежена влада”. Під нею розуміється форма правління, при якій влада сконцентрована в руках однієї людини, групи осіб, кліки або партії. Є відсутнім всякий контроль з боку тих ким керують. Диктатура – це монокрація, яка у важливіших аспектах політичної самоорганізації суспільства є антиподом демократії. Для них характерна відсутність гарантій політичних свобод, розділу влади, реальних правових основ і т.д.” [4, с. 235].

Важливо, що розвиваючи думку про підсумки демократизації і модернізації в Україні, В. П. Горбатенко говорить про недовіру між масами і державою, що спричинена рядом чинників: кризи легітимності і ідентичності, “ескалація надмірних вимог до влади”, “низький рівень ефективності політичної влади” – передусім в “здатності формувати й підтримувати переконання в оптимальності існуючих політичних інститутів для даного суспільства, утверджувати фактичну результативність політичної системи, тобто ступінь реалізації основних функцій державного управління.” [5, с. 123]. Важко переконувати в ефективності державного управління громадян, які отримують заробітну платню нижче за прожитковий мінімум, при цьому не з телебачення знаючи про корупцію в органах державної влади. На мій погляд, опис К.С. Гаджиевим антидемократичної політичної системи, в тому числі і успадкованої Україною в 1991 від СРСР, безпосередньо є пов’язаним з ситуацією

що описує В. П. Горбатенко через безвідповідальність влади перед суспільством, а значить і не зацікавленість в розвитку діалогу із суспільством. Ця теза потребує окремої аргументації, яка буде наведена нижче.

Цікаву основу для розгляду механізмів наслідування інститутів і практик – від антидемократичного суспільства і еліт до перехідної політичної системи наводить Ю. А. Мельвіль у праці “Демократические транзиты: Теоретико-методологические и прикладные аспекты”. Мова в праці йде і про світовий досвід в цьому питанні, можливість і рамки його використання на пострадянському просторі [7, с. 2-106]. Звичайно, мова безпосередньо в праці йде про Росію, але ми вже обговорили межі екстраполяцій аналізу російської та української ситуації.

На мій погляд, у світі розглянутих підходів актуальності набирає проблема визначення причин, які лежать в основі неефективної моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні. Висвітлення хоча б частини цих причин може істотно сприяти налагодженню взаємодії між державою і суспільством, що буде мати наслідком налагодження діалогу, порозуміння між владою і суспільством, підвищення стабільності і ефективності функціонування політичної системи загалом.

Звичайно, таких причин доволі багато, але повинні бути такі, що лежать в основі кризового явища, слугують йому ґрунтом, першочергово обумовлюють саме таку форму взаємодії. Наведений вище вислів К. С. Гаджиева наштовхує на думку про те, що слабкість взаємодії є наслідком нашого тоталітарного минулого, однак сам автор говорить про те, що тоталітарним в чистому значенні терміна був лише сталінський режим, після якого починається так звана “лібералізація” [4, с. 244]. Незмінною лишалася лише масована нескінченна пропагандистська компанія, реакція на яку – підтримка системи, була єдиним очікуваним системою відгуком, “входом”. Переслідування правозахисників, розгін демонстрацій робітників в Новочеркаську навіть в період “лібералізацій”, спокійне ставлення до системи приписок та ігнорування проблеми систематичної закупівлі хлібу за кордоном – ці приклади, на мою думку, виразно демонструють ставлення радянської політичної системи до небажаної, “незапрограмованої” пропагандою інформації на “вході”. В основі такого специфічного менеджменту інформаційних потоків лежить принцип, коротко і емко описаний К. С. Гаджиевим: “...відсутнім є всякий контроль з боку тих ким керують” [4, с. 235]. Тобто політична система не стільки залежить від середовища, скільки намагається зробити залежним його саме. Громадянин виконує накази, а не виказує свою думку з їхнього приводу, те саме відноситься і до того, хто керує громадянином, коли мова заходить про керівника ще більш високого рангу і так далі до вершини. Це і пояснює, чому радянський суд міг бути вкрай принциповим із одними громадянами (особами нижчими за рівень судді в радянській номенклатурній ієрархії) і водночас до безвідповідальності ліберальним, а то і взагалі “сліпим” з іншими (тими, хто є вищим за ранг судді у цій же ієрархії, або має високого протектора). При відсутності жорстких механізмів відповідальності перед нижчими в ієрархії, залежність середовища від монолітної, тоталітарної політичної системи, можливо встановити використовуючи марксистку формулу: “свобода – це усвідомлена необхідність”. Свобода – фактор майже об’єктивний, обмежений лише

уваюю її суб'єкту, але ж ця уява базується на розумінні, усвідомленні необхідностей, які можна нав'язати суб'єкту за допомогою пропаганди і соціалізації. Необхідно їм лише базуватися в цьому процесі на раціональній, простій, зрозумілій, де в чому людяної (патріотизм, співчуття і т.д.) основі, і ви отримаєте радянську пропаганду здатну формувати потрібні рамки свободи, – в тому числі й такі вимоги до системи, які вона сама б бажала отримати і водночас вибракковувати зайві, надмірні, небажані вимоги до системи. У такій ситуації у суб'єктів, що складають суспільство, виникає впевненість в ефективності системи і не виникає потреби в контролі за нею – в її відповідальності.

Саме така модель взаємодії між демократичними інститутами тоталітарної держави (політичної системи) і громадськістю, на мою думку, існувала в СРСР і була успадкована незалежною Україною. Якщо погодитися з попереднім твердженням, то не втекти і від наступного – саме на цій основі сформувалася і розвивається система взаємодії сучасної політичної системи і суспільства в Україні.

Багато тверджень з попереднього твердження потребують важливих коментарів. По-перше, не можна казати про абсолютну новизну демократій, а особливо демократичних інститутів, для сучасної України. І справа не стільки в демократичних традиціях УНР і тим більш козачини, – набагато більший досвід буття в межах демократичних інститутів дав сучасній Україні, (як її суспільству, так і політичним елітам) саме СРСР. Адже ще “сталінська” Конституція СРСР (1936 р.) [1, с. 10 – 14, 26, 28 – 30] та Конституція УРСР (1937 р.) [2, с. 440 – 443, 452 – 457] закріплювали цілу низку політичних інститутів, притаманних демократичним політичним системам, причому деякі, наприклад гендерне рівноправ'я. Уряд соціальних гарантій з'явилися в СРСР раніше, ніж в інших, демократичних державах Західної Європи. Ці документи встановлювали виборчу систему, яка базувалася на принципах загальнонаціонального, прямого, таємного та рівного голосування, необмеженого за соціальними, майновими та статевими ознаками (чого не існувало на той час в таких демократичних країнах, як то Французька Республіка чи Швейцарська Конфедерація). Вибори, таким чином, проводились до загальнонаціонального, республіканських (в тому числі і в УРСР), регіональних та місцевих представницьких органів, ці інститути вже на той час не були для нас новиною. Як не є новиною і специфіка функціонування цих інститутів, яка будувалася на суто антидемократичних моделях поведінки як громадськості, так і політичних еліт (без альтернативності виборів *конкуренція* на яких є не *легітимною* і практично відсутня, *обов'язок* виборця – *підтримати* вибір влади і т.д.). У тій же Конституції ви знайдете статтю, яка проголошує незалежність суддів і правосуддя, але ані букви про практику “телефонного права”, проголошення прав громадян на об'єднання, але ані рядка про контроль за цими об'єднаннями і т.д. Одним словом, вже протягом майже 70-ти років, трьох поколінь, українська політична система живе в стінах демократичних інститутів, взаємодія між якими основана на тих же тоталітарних, “мовчазних”, безвідповідальних практиках, які лежать в основі системи цінностей політичної свідомості громадян і взаємодії суспільства із державою.

По-друге, політична культура і політична свідомість є одними з найстабільніших інститутів світу політичного, являють собою потужний фундамент для реставрації і

розвитку антидемократичних практик. Таким чином, сучасні українські еліти (деякі дослідники використовують стосовно до них термін “номенклатура” [9, с. 22], що демонструє їхню генетичну близькість до радянського правлячого класу) в змозі відтворювати, а можливо, навіть, реанімувати і удосконалювати деякі радянські практики, навіть в умовах істотних інституціональних змін в політичній системі. Водночас, населення, значна частина якого пройшла первинну соціалізацію на засадах радянської “керуючої” ідеології, відверто демонструє невпевненість в цілях, цінностях, оцінках та надіях, також має змогу “відступити” на цей культурний фундамент, а ще важливіше те, що воно ніколи з нього не сходило. Суспільство розчароване демократією, бо вона в нашій країні не ефективна, але не один компетентний візитер із Заходу ніколи не казав, що в Україні вже є реалізованою демократія, а НАТО і ЄС відверто говорять про неготовність України до вступу до цих структур саме з причини недостатності демократичних перетворень. *Тобто, українське суспільство розчарувалося в тому, чого ніколи на собі не відчувало.* Аналогічна ситуація і з сприйняттям капіталізму, адже розчарування, незадоволення від нього в масах є, але компетентні міжнародні структури на момент березня 2004 року не визнали наявності в Україні конкурентної ринкової економіки. *Знову, можемо бачити розчарування суспільства в явищах, з якими воно не стикається.* Причини цього феномену, на мою думку, потребують більш детального наукового розгляду. Але вочевидь, що ці фактори стимулюють у суспільній свідомості рецидиви сприйняття ситуацій себе і світу, а головне – політичної системи скрізь призму тоталітарної політичної культури. Наслідком чого і стає відродження радянської моделі взаємовідносин суспільства з політичною системою.

По-третє, зрозуміло, що суспільство вкладає в бажання бути почутим політичною системою надію на адекватне та своєчасне вирішення актуальних для себе питань, а ось навіщо політичній системі, державі чи політичним елітам вислуховувати вимоги суспільства, та ще й брати на себе відповідальність для їхнього задоволення? Світовий досвід показує, що подібна реакція політичної системи обумовлена багатьма моментами, але в основі їх завжди лежить такий важливий для виникнення, відтворення і гарантування демократій інститут, як розвинене громадянське суспільство. Факт наявності такого явища за часів СРСР не припускається навіть на рівні політичної теорії та радянської ідеології. “Диктатура – це монархія, яка у важливіших аспектах політичної *самоорганізації суспільства* є антиподом демократії” [4, с. 235], тобто в цілях атомізації суспільства не припускає, знищує само організовані за визначенням інститути громадянського суспільства, або підмінює їх керованими, що було мрією ще царських чиновників в 80-тих рр. XIX століття [8, с. 60]. Загальновідоме ставлення К. Маркса до громадянського суспільства як до іншої назви домінуючого класу, яке повинно зникнути ще в ході пролетарської революції [6, с. 516]. В. І. Ленін ще більш радикальний у цьому питанні – на рівні ідеології. Таким чином, успадкувати розвинене громадянське суспільство від СРСР Україна не могла. Основою ж для існування, розвитку і головне для висування вимог, які політична система має буде вислуховувати і виконувати, є автономність громадян, яка базується на розвиненій економіці і адекватній часу системі розподілу національного доходу. У ситуації, коли на законодавчому рівні закріплена система

розподілу національного доходу, за якою мінімальна заробітна платня є меншою за офіційний прожитковий мінімум, (за яким громадянин купує одну пару шкарпеток на рік) вести мову про становлення не те, щоб про гегемонію середнього класу в українському суспільстві неможливо. А це говорить про те, що суспільство в Україні не має ресурсів і механізмів їхнього концентрування задля захисту своїх інтересів, адекватним представництва своїх інтересів, участі в політичному конфлікті з державою, або тією чи іншою політичною елітою і забезпечити практичну реалізацію принципу політичної відповідальності влади, держави.

Таким чином, ми невідворотно приходимо до висновку про те, що, згідно з історично сформованими в межах української політичної системи політичними, економічними і соціальними інститутами і практиками їхнього функціонування, суспільство, яке за важливішими показниками (наявність насамперед традиційних практик і ресурсів) не в змозі зацікавити політичну систему в діалозі. Зі свого боку держава, як провідний інститут політичної системи, спираючись на віковічні антидемократичні (диктаторські) традиції свого функціонування, а останні шістьдесят років навіть на засадах інститутів демократії, не відчуває потреби і не має традиційних технологій взаємодії із суспільством.

Виходом із ситуацій може стати лише розвиток і укріплення міцного громадянського суспільства, яке буде в змозі заставити політичну систему прислухатися до себе. І основним елементом “підкорення” уваги держави повинні стати інститути, практики і об’єднання, здатні встановити і добитися практичного втілення норми політичної відповідальності політичної системи. Політична система і політичні еліти стають зацікавлені в діалозі, взаємодії, як можливо ширшому представництва суспільства в політичних процесах, лише відчуваючи безпосередню залежність своєї політичної долі від взаємодії з громадянським суспільством, його представниками, які самі залежать від задоволення інтересів груп населення, які вони представляють. Отримати таку владу суспільство в змозі лише в умовах реального капіталізму і демократій, задля реалізацій яких вже зараз потрібно реабілітувати ці явища в очах суспільства за посередництвом вирішення дилеми “розчарування населення в тому чого воно не бачило”. І головна мета – це перебудова, злам традиційних неформальних норм функціонування інститутів демократії та суспільне сприйняття подібних практик. Саме ці норми, на мою думку, зробили неефективною роботу української політичної системи навіть за умов глибокої демократичної перебудови її інститутів протягом існування незалежної Української держави.

Багато питань, які розглядаються в статті, і багато в чому грають важливу роль в побудові розвинених демократичних взаємозв’язків між державою та суспільством, потребують більш глибокого наукового дослідження. Це питання реальних цілей модернізаторів 90-тих рр., що визначає справжні завдання української держави, так як їх сприймають суб’єкти політики. Розробка питання розвитку громадянського суспільства і методів, практик відстоювання ним своїх інтересів у діалозі і конфлікті з політичною системою, має окреслити оптимальні і критичні межі протистояння і взаємопроникнення держави і суспільства.

Список літератури

1. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик // Конституция (основной закон) СССР и Конституции союзных и автономных советских социалистических республик / Под наблюдением редактора А. А. Липатова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 939 с.
2. Конституция (основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики // Конституция (основной закон) СССР и Конституции союзных и автономных советских социалистических республик. Под наблюдением редактора А. А. Липатова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 939 с.
3. Бутенко А. П., Миронов А. В. Сравнительная политология в терминах и понятиях: Учеб. пособие. – М.: НОУ, 1998. – 411 с.
4. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. – 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 544 с.
5. Горбатенка В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
6. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общей редакцией члена-корреспондента РАН В. С. Нерсисянца. – М.: Инфра М, 1996. – 736 с.
7. Мельвиль Ю. А. Демократические транзиты: Теоретико-методологические и прикладные аспекты / Моск. обществ. науч. фонд. – М.: МОНФ: ИЦНЛУП, 1999. – 106 с.: табл. – (Науч. докл. / Моск. обществ. науч. фонд; № 78).
8. Пивоваров Ю.С. Тоталитаризм и политическая культура России: (Обзор) // Тоталитаризм: Что это такое? (Исследования зарубежных политиков). – М.: ИНИОН РАН, 1993. – Ч. 1. – С. 46-83.
9. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.

Поступило в редакцію 27 люля 2004 г.